

मसुदा

नदी-खोरे अभिकरणांनी द्यावयाच्या घरगुती व औद्योगिक पाणीवापर हक्कदारी वितरणाचे निकष

१.० पार्श्वभूमी :

१.१ महाराष्ट्र जलसंपत्ती नियमन प्राधिकरणाची स्थापना हे महाराष्ट्र शासनाच्या कायद्याअन्वये दि. ८ जून २००५ रोजी करण्यात आली. प्राधिकरणाचे प्रयोजन राज्यातील जलसंपत्तीचे विनियमन करणे, जलसंपत्तीचे कुशल, समन्यायी व शाश्वत व्यवस्थापन, वाटप व वापर सुकर आणि सुनिश्चित करणे आणि कृषिविषयक, औद्योगिक, पिण्याच्या व इतर प्रयोजनांसाठीच्या पाण्याचे दर निश्चित करणे हे आहे. प्राधिकरणाचे अधिकार, कार्ये आणि कर्तव्ये याविषयी आणखी खुलासा २२ एप्रिल २०११ रोजी निर्गमित केलेल्या महाराष्ट्र जलसंपत्ती नियमन प्राधिकरण (सुधारणा व पुढे चालू ठेवणे) अधिनियम, २०११ यामध्ये केला आहे.

१.२ सुधारित केलेल्या मजनिप्रा कायद्याच्या कलम ११(क) नुसार सक्षम प्राधिकर्याने प्रवर्गनिहाय क्षेत्रीय वाटप केल्यानंतर विहित करण्यात येतील अशा अटी व शर्तीवर, नदी-खोरे अभिकरणाकडून "वापराच्या प्रत्येक प्रवर्गामधील हक्कदारीच्या" केल्या जाणाऱ्या वितरणाबाबतचे निकष प्राधिकरणाने निर्धारित करावयाचे आहेत. सुधारित केलेल्या कलम २(प-१) नुसार "क्षेत्रीय वाटप" याचा अर्थ, राज्य शासनाने, वापराच्या विविध प्रवर्गांना जलसंपत्ती प्रकल्पाद्वारा केलेले वाटप असा आहे. कायद्याच्या कलम २(च) नुसार वापराच्या प्रवर्गाची व्याख्या 'पाण्याचा वापर घरगुती, कृषी सिंचन, कृषी आधारित उद्योग, औद्योगिक किंवा वाणिज्यिक, पर्यावरण आणि विहित करण्यात येतील अशा अन्य प्रयोजनांसाठी करणे' अशी आहे.

१.३ कलम ११(क) खालील तरतुदीनुसार हक्कदारीच्या वितरणासाठीचे निकष बनविण्याच्या दृष्टिकोनावर चर्चा करण्यापूर्वी, मजनिप्रा अधिनियमात सुधारणा करण्यासाठी दि. २२ एप्रिल २०११ रोजी निर्गमित केलेल्या मजनिप्रा (सुधारणा व पुढे चालू ठेवणे) अधिनियम, २०११ मधील नवीन कलम ३१ (क) ची व्याप्ती व कक्षा आणि त्याचे, कायद्यातील हक्कदारीविषयक असलेल्या इतर विविध तरतुदींवर होणारे परिणाम पाहणे आवश्यक ठरेल. कलम ३१ (क) खालीलप्रमाणे आहे:-

"३१ (क) या अधिनियमामध्ये किंवा त्या त्या वेळी अंमलात असलेल्या अन्य कोणत्याही कायद्यामध्ये काहीही अंतर्भूत असले तरी, "पाण्याची हक्कदारी" ही संज्ञा, महाराष्ट्र सिंचन पध्दतीचे शेतकऱ्यांकडून व्यवस्थापन अधिनियमन, २००५ अन्वये कार्यक्षेत्र निश्चित करण्यासह ज्या क्षेत्रामध्ये सर्व संबद्ध तरतुदींचे अनुपालन केले असेल केवळ अशा क्षेत्रांनाच लागू होईल".

१.४ वरील कलम वाचल्यावर असे दिसून येते की, येथे अभिप्रेत असलेला 'हक्कदारी' या संज्ञेचा अर्थ शेतकरी कायद्याच्या अन्य तरतुदी लागू झाल्या आहेत अशा प्रकल्पांचे कार्यक्षेत्र निश्चित केलेल्या लाभक्षेत्रातील पाणी वापर संस्थांना देण्यात येणारी हक्कदारी असा आहे. अशा प्रकल्पांच्या लागवडीयोग्य क्षेत्रातील पुनर्स्थापनेसाठी प्राथम्य १ व २ ची कामे निश्चित करणे, विहित कालावधीत अशी पुनर्स्थापनेची कामे पूर्ण करणे आणि जलसंपदा विभाग व पाणी वापर संस्था यांच्यातील करार स्वाक्षांकित करणे या तरतुदींचा यात समावेश आहे.

१.५ मजनिप्रा कायद्यामध्ये हक्कदारी ही संज्ञा वेगवेगळ्या संदर्भात लागू होईल अशा व्यापक संकल्पनेची तरतूद आहे. सिंचनाच्या संदर्भात ही संज्ञा पाणीवापर संस्थांना दिलेली हक्कदारी होय. या प्रयोजनार्थ सदर संज्ञा विशेषत्वाने "हक्कदारी" हे विशेष नाम अनुलक्षून वापरली आहे. उलटपक्षी वेगळ्या संदर्भासाठी उदा. (घरगुती व औद्योगिक या) बिगरसिंचन क्षेत्रांच्या संदर्भात कायद्यात हक्कदारी ही संज्ञा सामान्य नाम या अर्थाने वापरली आहे. ती अशा दस्तऐवजाला अनुलक्षून आहे. ज्याद्वारे नदीखोरे अभिकरण एखाद्या पाणी वापर गटास विहित परिमाणाचे पाणी विहित कालावधीसाठी उपलब्ध करून देण्याचे मान्य करते. परिणामी जलसंपदा विभाग आणि पाणीवापर गट यांच्यातील बिगर सिंचनाच्या करारनाम्यानुसार पाणीवापर गट/उद्योग यांना प्रवर्गांतर्गत वाटपानुसार करावयाचा पाणीपुरवठा हा सुधारित कलम ३१क मध्ये उद्धृत केलेली हक्कदारी नव्हे. दुसऱ्या शब्दात, कलम ३१ क मध्ये उद्धृत केलेली "हक्कदारी" ही संज्ञा केवळ पाणी वापर संस्थांना कार्यक्षेत्र निश्चित केलेल्या क्षेत्रासाठी दिलेली हक्कदारी होय.

१.६ मजनिप्रा कायद्यातील हक्कदारीविषयक अन्य तरतुदी तपासल्या असता वरील निष्कर्षास, पुढील कारणांनी पुष्टी मिळते-

- (१) कायद्याच्या कलम २(१) (झ) नुसार दिलेल्या व्याख्येप्रमाणे पाण्याची हक्कदारी याचा अर्थ या अधिनियमाच्या प्रयोजनांकरिता पाण्याचा वापर करण्यासाठी एखाद्या नदी-खोरे अभिकरणाने दिलेला प्राधिकार असा आहे. दुसऱ्या शब्दात, ती (हक्कदारी) म्हणजे पाणीवापर संस्थांनाच दिलेले केवळ प्राधिकार नव्हेत. सुधारित कलम ३१क हे फक्त पाणीवापर संस्थांना दिलेल्या प्राधिकारांस लागू पडते. कारण, अधिसूचित करावयाच्या तरतुदींसह शेतकरी (मसिंपशेव्य) कायद्यातील तरतुदी सिंचन या प्रयोजनार्थ लागवडीलायक लाभक्षेत्रासच लागू आहेत.
- (२) पाण्याचा हक्क प्राप्त करण्यास व वापरण्यास प्राधिकृत केलेली कोणतीही पाणीवापर संस्था, अन्य पाणीवापर गट, औद्योगिक पाणी वापरकर्ते म्हणजे पाणी वापरगट अशी कलम २ (यग) मध्ये व्याख्या केली आहे. अशाप्रकारे पाणीवापर संस्था ही अनेक पाणीवापर गटातील फक्त एक आहे आणि पाणीवापर संस्थेव्यतिरिक्त अन्य पाणीवापर गटास विशिष्ट तरतुदीमुळे कलम ३१ क लागू पडत नाही.
- (३) सुधारित कलम ११(क) नुसार प्राधिकरणाने, विविध प्रवर्गांतर्गत नदी-खोरे अभिकरणाने करावयाच्या पाणीवापर हक्कांच्या वितरणासाठीचे निकष निर्धारित करावयाचे आहेत. वापराच्या प्रवर्गाची व्याख्या कलम २(च) नुसार पाण्याचा वापर घरगुती, कृषी सिंचन, औद्योगिक किंवा वाणिज्यिक, पर्यावरण इ. प्रयोजनासाठी करणे असा आहे. शेतकऱ्यांचे कायद्यातील अधिसूचित करण्यासह अन्य तरतुदी बिगर

सिंचनास लागू पडत नसल्याने, कलम ३१ क मधील "हक्कदारी" या संज्ञेच्या मर्यादा बिगर सिंचन पाणीवापर गटांना द्यावयाच्या हक्कदारीस लागू पडत नाहीत.

(४) मजनिप्रा कायद्यातील कलम ११ (ज) (दोन), प्रकल्पातील ज्या पाणीवापरकर्त्या गटांना हक्कदारीत बदल हवा आहे अशा सर्व गटांना लागू पडतो; केवळ पाणीवापर संस्थांना नव्हे. जर कलम ३१ क मधील हक्कदारी या संज्ञेचा अर्थ सर्व पाणीवापरकर्त्या गटांच्या हक्कदारीप्रमाणे घेतला तर कलम ११ (ज)(दोन) निरर्थक ठरेल. सुधारित अधिनियमात कलम ११(ज) (दोन) निरसित केला नसल्यामुळे, कलम ११(ज) (दोन) आणि कलम ३१ क ही दोन्ही कलमे एकमेकांशी सुसंगत असायला हवीत. सिंचन क्षेत्रासाठीच्या पाणी वाटपाअंतर्गत पाणी वापर संस्थांना दिलेल्या हक्कदारीपुरते कलम ३१ (क) मर्यादित करूनच हे करता येऊ शकेल.

१.७ वरील विवेचनावरून हे स्पष्ट होते की, अधिसूचित केलेल्या क्षेत्रास सिंचनाकरिता दिलेल्या हक्कदारीशीच कलम ३१ क निगडीत आहे. त्यातील महत्वाचा भाग म्हणजे जेव्हा शेतकरी कायद्यातील तरतुदी लाभक्षेत्रास लागू होतात तेव्हाच, हा पाणीपुरवठा कायदेशीर हक्कदारीनुसार होऊ शकतो. कलम ११ (ज) मधील हक्कदारी ही संज्ञा व्यापक असून त्यामुळेच ती वापरकर्त्यांच्या सर्व प्रवर्गांस लागू पडते आणि कायद्यातील हक्कदारीविषयक विशेषतः कलम ११ (ज)(दोन) मधील तरतुदी सौम्य अथवा प्रभावशून्य ठरू शकत नाहीत. कलम ३१ क मधील 'क्षेत्र'संज्ञेचा अर्थ ज्यांना पाणी पुरविले जाते अशा पाणीवापर संस्थांच्या लाभक्षेत्राव्यतिरिक्त दुसरा असूच शकत नाही. ही संज्ञा बिगर सिंचन पाणीवापरकर्ते, ज्यांची लाभक्षेत्रात जमीन असेलच असे नाही, यांना लागू पडत नाही.

२.० निकषाची निकड:

२.१ सध्या, प्रवर्गातील मंजूर पाणी कोटयामधून, नदी-खोरे अभिकरणे, बिगर सिंचन पाणीवापरकर्त्यांस, प्रशासकीय मान्यता प्राप्त अहवालातील विशिष्ट तरतुदीव्यतिरिक्त 'प्रथम येणारास प्राधान्य'अथवा मागणीच्या आधारे, हक्कदारी किंवा प्राधिकार देतात. पूर्व निर्धारित अशा कोणत्याही निकषाचा अवलंब न करता हे केले जात आहे. नदी-खोरे अभिकरणांनी बिगर सिंचन वापरासाठी मंजूरी देताना विनाआधार केलेली नसावी यासाठी निकष असणे आवश्यक आहे.

२.२ राज्यातील गोडया पाण्याच्या उद्भववावरील ताण कमी करण्याचे उद्देशाने पुनर्प्रक्रियोत्तर वापर व पुनर्वापर यास प्रोत्साहन देणे (जो राष्ट्रीय जल अभियानाचाही एक उद्देश आहे) आणि महानगरपालिका अथवा उद्योग यांनी सांडपाण्याची आवश्यक प्रमाणकाइतकी शुध्दीकरणाची कोणतीही प्रक्रिया करण्यापूर्वीच ते नदीत सोडू नये याची खातरजमा करणे हा ही एक महत्वाचा हेतू हे निकष ठरविण्यामागे आहे. हवामानीय बदलावर राष्ट्रीय कृती योजनेअंतर्गत, राष्ट्रीय स्तरावर राबविल्या जात असलेल्या आठ अभियानांपैकीच एक अभियान आहे. राज्य शासनाने सुध्दा याच उद्देशाने दि. ६/१०/२०१० च्या शासन निर्णयाद्वारे सचिव (जसंव्य व लाक्षेवि) यांच्या अध्यक्षतेखाली एक सुकाणू समिती नेमली आहे.

२.३ सिंचन हक्कदारीच्या वितरणाचे निकष, शेतकऱ्यांचा कायदा २००५ च्या नियमांमध्ये आधीच विहित करण्यात आले आहेत. याखेरीज प्राधिकरणाने सिंचन हक्कदारी निर्धारित करण्यासाठीची सविस्तर कार्यपध्दती दर्शविणाऱ्या दोन तांत्रिक संहिता/ (पुस्तिका) उपलब्ध केल्या आहेत.

(एक) पाटबंधारे प्रकल्पांच्या पाणीवापर हक्काचे निश्चितीकरण, विनियमन आणि अंमलबजावणी यासाठीची तांत्रिक संहिता

(दोन) हक्कदारीचे विनियम व अंमलबजावणीची कार्यपध्दती- विनियामकांचे अधिकार व कार्ये आणि जलसंपदा विभागाच्या अधिकाऱ्यांची जबाबदारी

बिगर सिंचन क्षेत्रात असे कोणतेही निकष अस्तित्वात नाहीत आणि कार्यक्षमता, समन्याय्यता आणि शाश्वत व्यवस्थापनाच्या उद्देशाने असे निकष विहित करणे गरजेचे आहे.

३.० राज्यातील पाणी उपलब्धता आणि त्याचा वापर :

३.१ पाणी उपलब्धता:

राज्यातील जलसंपत्ती स्रोत अथवा पाणी उपलब्धता भौगोलिकदृष्ट्या विषम प्रमाणात विभागलेली आहे. पश्चिम वाहिनी नद्या, ज्या फक्त १०.७% भौगोलिक क्षेत्र व्यापतात, त्यांचा भूपृष्ठजलातील वाटा ४४.५% भूपृष्ठजल आहे, तर उर्वरित ८९.३% भौगोलिक क्षेत्रातील नद्यांचा वाटा केवळ ५५.५% आहे. राज्यामध्ये प्रतिडोई पाणी उपलब्धतेच्या प्रमाणातही कोकणात ४०,००० घ.मी. पासून कृष्णा खोऱ्यातील येरळा उपखोऱ्यासारख्या ठिकाणी ४०० घ.मी. अशी मोठी तफावत आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या वेळी राज्यात उपलब्ध असलेले प्रतिडोई ५००० घ.मी. हून अधिक प्रमाण लोकसंख्यावाढीमुळे कमी कमी होत २००० घ.मी.पर्यंत घटले आहे. राज्यातील भूपृष्ठावरील पाण्याची सरासरी वार्षिक उपलब्धता १६४ (BCM) अब्ज घ.मी. आहे. भूजलाची निव्वळ वार्षिक उपलब्धता ३१.२१ अब्ज घ.मी. आहे.

३.२ पाणीवापर :

नमुना म्हणून सन २००७-०८ मध्ये राज्यातील पाणीवापराबाबतचे चित्र खाली दर्शविल्याप्रमाणे होते:- द.ल.घ.मी.

एकूण वापरलेले पाणी	--	२२,४९८
कृषी सिंचनासाठी वापर	--	१८०९८ (८०.५%) (यामध्ये कालवे वितरण प्रणालीतील वहनव्यय अंतर्भूत आहे.)
घरगुती वापर	--	३७१९ (१६.५%)
औद्योगिक वापर	--	६८१ (३%)

घरगुती वापराच्या प्रवर्गातील विविध वर्गांची टक्केवारी खालीलप्रमाणे होती:-

ग्रामीण/ग्रामपंचायत	--	९.९%
नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था	--	२५.६%
महानगरपालिका	--	६४.५%

औद्योगिक प्रवर्गातील दोन वर्गांची टक्केवारी खालीलप्रमाणे होती:-

उत्पादन प्रक्रियेसाठी पाणी वापरणाऱ्या उद्योगांकडून ९९.६%
पाण्याचा कच्चा माल म्हणून वापर करणाऱ्या ०.४%
उद्योगांकडून (पेय उद्योग)

- ३.३ जरी सरासरी बिगर सिंचन वापर एकूण वापराच्या फक्त २०% असला तरी वाढत्या शहरीकरणामुळे आणि औद्योगिकीकरणामुळे तो येत्या काही वर्षात वाढण्याची शक्यता आहे. राज्यातील काही प्रकल्पांमध्ये बिगर सिंचन पाणीवापराचे प्रमाण ४०% - ५०% पर्यंत आहे. बहुतेक प्रकल्पात सक्षम प्राधिकाऱ्याकडून सिंचनामध्ये कपात करून बिगरसिंचनास वाढीव पाणी वाटा दिलेला आहे.
- ३.४ औद्योगिक आणि घरगुती प्रवर्गांचा भूजल वापर एकूण वापराचे तुलनेत लक्षणीय नाही. सध्याचा औद्योगिक आणि घरगुती प्रयोजनासाठीचा भूजल वापर एकूण १५.०९ अब्ज घ.मी. वापरापैकी ०.८५ अब्ज घ.मी. आहे. (उर्वरित भूजल सिंचनासाठी वापरले जाते.) शिल्लक पाण्यातील २०२५ वर्षाची बिगरसिंचन वापराची प्रक्षेपित मागणी फक्त १.५२ अब्ज घ.मी. आहे. यातून हे स्पष्ट होते की, बिगर सिंचन क्षेत्रातील पाणीवापराचा मुख्य स्रोत भूपृष्ठजल हाच राहिल.

४.० जलप्रदूषण:-

- ४.१ 'प्रदूषण' म्हणजे जलस्रोताच्या भौतिक, रासायनिक अथवा जैविक गुणधर्मातील प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष बदल ज्यामुळे पाणी
- अ) ज्यासाठी वास्तविक वापरणे अपेक्षित आहे अशा एखाद्या लाभकारी उद्देशासाठी पुरेशा योग्यतेचे ठरणार नाही.
- ब) खालील बाबींसाठी अपायकारक किंवा अपायकारी क्षमता असणारे ठरेल
- १) मानवी आरोग्य अथवा सुरक्षितता व हित
 - २) जलचर किंवा अन्य जीव
 - ३) संसाधनाची गुणवत्ता
 - ४) मालमत्ता
- ४.२ महाराष्ट्र हे मोठ्या प्रमाणात शहरीकरण व औद्योगिकीकरण झालेले राज्य आहे. यामुळे राज्याच्या जलनीतीमध्ये औद्योगिक पाणीवापरास पिण्याच्या पाण्यानंतरचे वा सिंचनाच्या वरचे प्राथम्य दिले आहे. नागरी लोकसंख्या एकूण लोकसंख्येच्या सुमारे ४०% आहे. आगामी वर्षामध्ये ही आणखी वेगाने वाढणार आहे. देशातील प्रदूषित नद्यांच्या एकूण लांबीपैकी प्रदूषित नदीचे भाग राज्यात सर्वाधिक असल्याने (१५० पैकी २८) नदीच्या पाण्याचे प्रदूषण ही बाब महत्वाची ठरली आहे. यापैकी जैव-रासायनिक प्राणवायुची मागणी (BOD) ३० मिलीग्रॅम /लिटर पेक्षा अधिक असलेले ८ भाग प्राधान्यक्रम-१ म्हणून ओळखले जातात.
- ४.३ राज्यातील नद्यांमधील मलप्रवाहाने होणारे प्रदूषण हा पाण्याच्या गुणवत्तेची मुख्य समस्या आहे. शहरी भागात निर्माण होणाऱ्या सुमारे ६२०९ दललि /दिन मलप्रवाहापैकी ७८% विनाप्रक्रियाच नैसर्गिक प्रवाहात सोडला जातो. यापैकी

- महापालिकांकडून निर्मित होणारा मलप्रवाह ९०% आहे. ब आणि क वर्गाच्या शहरांमध्ये तर शुध्दीकरण प्रक्रियेची कोणतीही सुविधा अस्तित्वात नाही.
- ४.४ सिंचनाच्या पुनर्प्रवाहातील खते, औषधे आणि तणनाशकातील रासायनिक घटकांमुळे अनेक ठिकाणी होणाऱ्या प्रदूषणाबाबत कोणताही अभ्यास झालेला नाही. तथापि बिगर सिंचनाच्या तुलनेत सिंचन पुनर्प्रवाहाचे प्रमाण खूपच कमी म्हणजे वापराच्या फक्त १०-१५% एवढेच असते.
- ४.५ विशिष्ट ठिकाणी होणाऱ्या औद्योगिक प्रदूषणाची स्थिती तुलनेत समाधानकारक आहे. कारण सुमारे ६०० दललि/दिनपैकी ३०% एवढे उद्योगांचे सांडपाणी, सांडपाणी प्रक्रिया यंत्रणा (ETP) मध्यवर्ती सांडपाणी प्रक्रिया यंत्रणा (CETP) द्वारा शुध्द केले जाते.
- ४.६ अशा प्रकारे, राज्यामध्ये मलप्रवाहाचे सांडपाणी शुध्द करून पुनर्प्रक्रियोत्तर वापर/पुनर्वापर यांचे सहाय्याने सिंचन/बागकाम/अन्य घरगुती वापर अथवा औद्योगिक वापर करण्यास खूपच मोठा वाव आहे कारण मलप्रवाहाच्या शुध्दीकरण यंत्रणेतील प्राणवायु संयोगाने अथवा तलावांमध्ये मलप्रवाहाचे पाणी साठवून नैसर्गिक प्राणवायु संयोग प्रक्रियेद्वारे जैव-रासायनिक प्राणवायु मागणी (BOD) पातळी ३० मिलीग्रॅ/लि. वरून ५ मिलीग्रॅ/लि पेक्षा कमी पर्यंत ५ दिवसात आणता येते. वस्तुतः ३०-१०० मिलीग्रॅ/लि (BOD) मलप्रवाहयुक्त सांडपाणी शेती/बागकामासाठी सरळ वापरता येऊ शकते. तृतीय स्तरावरील प्रक्रिया केलेले मलनिःसारणाचे पाणी प्रक्रिया उद्योगांना वापरले जाऊ शकते.
- ४.७ औद्योगिक सांडपाण्याचा पुनर्प्रक्रियोत्तर वापर व पुनर्वापर जास्त खर्चिक आहे, कारण त्यामध्ये क्रोमियम, पारा, अर्सेनिक यासारखी घातक रसायने आणि फॉस्फरस व नायट्रोजनसारखी सेंद्रीय मूलद्रव्ये असतात, जी प्राणवायु संयोगाकरिता दीर्घ कालावधी घेतात. म्हणून उद्योग (कारखाना) निहाय, स्थानिक शुध्दीकरण प्रक्रिया करून रासायनिक प्राणवायु मागणी (COD) पातळी (नदीनाल्यांमध्ये पाणी सोडण्यापूर्वी) २५०-३००मिलिग्रॅ/लि पर्यंत खाली आणण्याकरिता, विविध कारखान्यांच्या समूहाचे असे एकत्रित प्रक्रिया केलेले पाणी पुन्हा मध्यवर्ती सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रामध्ये शुध्द करून सोडले जाईल याची खातरजमा करावी लागेल.

५.० जलसंधारण व पाण्याची गुणवत्ता यासंबंधी राज्य जलनीती व मजनिप्रा कायद्यातील तरतुदी

- ५.१ 'जलसंधारण' म्हणजे पाण्याची उत्पादकीय व व्ययकारी कार्यक्षमता साध्य करण्यासाठी पाण्याचा अपव्यय कमी करून केलेला पाण्याचा कार्यक्षम वापर व बचत होय. हे विविध उपायांनी साधता येऊ शकते जसे की, पाणीबचत साधणारी यंत्रे /साधने, पाण्याचा कार्यक्षम वापर करणाऱ्या प्रक्रिया, पाणी मागणीचे व्यवस्थापन आणि पाण्याचे रेशनिंग (पाणी पुरवठ्यातील निर्बंध). जलसंधारणाचा नारा/उद्घोष करण्यापूर्वी (सिंचनाच्या बाबतीत) प्रत्येक प्रकल्पाचे, औद्योगिक उपक्रमांचे आणि घरगुती जलसुविधांचे जल लेखापरीक्षण करणे ही प्राथम्याची गरज आहे. जललेखापरीक्षण म्हणजे विविध ठिकाणी झालेला पाण्याचा प्रत्यक्ष वापर, वहनव्यय, गळती, चोरी व शेवटी उरलेल्या पाण्याचे प्रवाह किंवा प्रणालीतील

पुनर्प्रवाह (ज्या बाबतीत त्याच्या गुणवत्तेचे मुल्यमापन करणे देखील आवश्यक आहे.) यांच्या निश्चितीसाठी केलेल्या मोजमापाद्वारे पाण्याचा एकूण पुरवठा व एकूण वापर यांचा ताळेबंद.

५.२ राज्य जलनीतीमध्ये जललेखा परिक्षण आणि जलसंधारणाबाबत खालीलप्रमाणे तरतूद आहे:-

(अ) जललेखा परीक्षण (Water Audit)

"उपलब्ध पाण्याच्या वाढत्या वापरासाठी जललेखा परीक्षण करणे आवश्यक आहे. सर्व जलसंपत्ती प्रकल्पांना जललेखा परीक्षण बंधनकारक असेल. जलसेवा पुरवठादार संस्था या घनमापन पध्दतीने पाणी मोजण्याची साधने पुरविण्यास आणि विविध क्षेत्रातील पाणी वापराचा हिशोब देण्यास जबाबदार असतील".

(ब) जलसंधारण

१) पाण्याच्या विभिन्न प्रकारच्या सर्व वापरांच्या क्षमतेमध्ये सुधारणा करण्यात येईल व पाणी ही एक दुर्मिळ नैसर्गिक संपत्ती असल्याची जाणीव शिक्षण, नियमन, प्रोत्साहन व दंड याद्वारे जोपासण्यात येऊन पाण्याचे संवर्धन करण्यात येईल.

२) जलसंपत्तीत वाढ करण्याकरिता वापरलेल्या पाण्यावर प्रक्रिया करण्याचा आणि पाण्याचा पुनर्वापर करण्यात प्रयत्न करण्यात येईल. यामध्ये सांडपाण्यावर आवश्यक ती प्रक्रिया करून ते उपयोगक्षम करण्याचा समावेश असेल. औद्योगिक वापराकरिता हे बंधनकारक करण्यात येईल.

३) "जलाशयातून होणाऱ्या बाष्पीभवनावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी उपाययोजना करण्याचे काम हाती घेण्यात येईल आणि ही प्रक्रिया किफायतशीर करण्याचा प्रयत्न करण्यात येईल".

५.३ राज्यात पाणीवापराची कार्यक्षमता उंचावण्यासाठी मजनिप्रा कायदा हे खालील कलमामध्ये प्राधिकरणास प्रवृत्त करतो.

"११ (थ) पाण्याचा दक्षतेने वापर करण्यास चालना देणे आणि त्याचा अपव्यय टाळणे आणि पाणी वापराच्या प्रत्येक प्रवर्गासाठी पाण्याच्या वाजवी वापराचे निकष ठरवून देणे;"

"१२(४) प्राधिकरण, राज्य जल नीतीनुसार राज्यभर, पाण्याचे सुयोग्य संधारण व व्यवस्थापन करण्याच्या पध्दतीचे प्रचालन व अंमलबजावणी करील".

५.४ राज्य जलनीतीच्या कलम २.३ मध्ये पाण्याच्या गुणवत्तेबाबत याप्रमाणे विधान आहे-

"राज्याच्या जलसंपत्तीचा दर्जा शाश्वत स्वरूपात संरक्षित करून जनतेसाठी जलसंपत्तीची उपयोगिता जतन करण्यात येईल. समुद्र, आखात व खारट पाण्याची पाणथळ जागा यासह राज्यातील भूपृष्ठ व भूजल यांचे प्रदूषकांवर दूषित प्रवाहांवर राज्य नियंत्रण ठेवण्याचा कार्यक्रम अवलंबेल. या कार्यक्रमात अशा दूषित विसर्गाची नोंद ठेवणे, अशा विसर्गाचे परवाने नियंत्रित करणे व त्यांचे संनियंत्रण करणे व राज्यात पाण्याची मानके व प्रदूषकांची पाण्यातील स्वीकारार्ह व उचित मर्यादा निर्धारित करणे यांचा समावेश असेल. नदीखोरे आराखडे, प्रचालन आराखडे व पाणलोट विकास आराखडे तयार करताना पाण्याचा दर्जा राखण्याचा नदीखोरे अभिकरणे विचार करतील.

राज्याची जलसंपत्ती प्रदूषित करण्यास प्रतिबंध करण्यात येईल व ती प्रदूषित करण्यास जे जे घटक कारणीभूत ठरतील किंवा मदत करतील त्या घटकांना संबंधित

अभिकरणांमार्फत राज्याच्या कायद्यात व विनियमात तरतूद केल्याप्रमाणे शिक्षा करण्यात येईल".

५.५ मजनिप्रा कायदानुसार प्राधिकरणाने महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळास (मप्रनिमं) पाण्याच्या दर्जात वाढ व त्याचे जतन करण्यासाठी खालील तरतुदीन्वये मदत करणे आवश्यक आहे---

"१२(५) प्राधिकरण, संबंधित राज्य अभिकरणांशी निकट समन्वय साधून राज्यातील पाण्याच्या दर्जात वाढ करण्यासाठी व त्यांचे जतन करण्यासाठी पाठिंबा देईल व सहाय्य करील. असे करतांना, "प्रदूषण करणाऱ्याने किंमत चुकवावी" हे तत्व वापरण्यात यावे".

६.० क्षेत्रीय पाणीवाटपाचे (आरक्षणाचे) सध्याचे धोरण

महाराष्ट्र जलसंपत्ती नियमन प्राधिकरणाच्या सुधारित अधिनियमात क्षेत्रीय वाटपाची व्याख्या ही राज्य शासनाने, जलसंपत्ती प्रकल्पांमध्ये वापराच्या विविध प्रवर्गांना केलेले वाटप अशी केलेली आहे. तसेच अधिनियमाच्या कलम १६(क) नुसार राज्य मंत्रीमंडळ हे क्षेत्रीय वाटप निर्धारित करेल.

७.० पाणी वाटपाबाबत प्रस्तावित तत्वे:-

७.१ व्याख्या

'घरगुती वापरकर्ते' याचा अर्थ ज्यांना जलसंपदा विभागाने/पाटबंधारे विकास महामंडळाने प्रक्रिया केलेले अथवा प्रक्रियारहित ठोक जल उपलब्ध केले आहे असे वापरकर्ते (ग्रामपंचायत, स्थानिक नागरी संस्था, महानगरपालिका, महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरण इत्यादी) 'औद्योगिक वापरकर्ते' याचा अर्थ कच्चा माल (उदा. शीतपेय) म्हणून अथवा उत्पादन प्रक्रियेसाठी (उदा. तापमान कमी करणे, स्वच्छता इ.) जलसंपदा विभागाकडून/पाटबंधारे विकास महामंडळाकडून उपलब्ध केलेल्या पाण्याचा वापर करणारे (औद्योगिक विकास महामंडळासह) उद्योग.

७.२ पाणी वाटपाची तत्वे:-

जरी, राज्याच्या एकूण पाणीवापरापैकी बिगरसिंचन वापर केवळ २०% एवढा असला तरी, नजीकच्या वर्षामध्ये ही मागणी वाढून गोडया पाण्याच्या स्रोतांवर अधिक ताण वाढण्याची शक्यता आहे आणि बिगर सिंचन वापरास राज्य जलनीतीमध्ये सिंचनापेक्षा वरचे प्राथम्य असल्यामुळे सिंचनात कपात संभवते. बिगरसिंचन वापरकर्त्यांची वाढती मागणी, पुनर्प्रक्रिया व पुनर्वापराचे सहाय्याने अथवा भूजलाच्या वापरातून भागविण्याच्या उद्देशाने, पाणीवापर कार्यक्षमता हाच पाणीवाटपाच्या धोरणाचा आधार असला पाहिजे. नागरी आणि औद्योगिक सांडपाणी, शुध्दीकरण प्रक्रिया विहित मापदंडाप्रमाणे न करता अथवा अजिबातच न करता नदीनाल्यात सोडले जात असल्यामुळे, पाण्याची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी पाणीवाटपाचे धोरण हे माध्यम म्हणून वापरले पाहिजे. निकष ठरविताना ही दोन उद्दिष्ट्ये विचारात घेणे आवश्यक राहिल.

८.० घरगुती वापरासाठीचे निकष:

८.१ घरगुती ठोक वापरकर्त्यांना मंजूरी देण्यासाठी प्रतिडोई अनुज्ञेय मापदंड खालीलप्रमाणे असतील

वर्ग	लि/डोई/दिन (lpcd)	
ग्रामीण पाणी पुरवठा (ग्रामपंचायत)	४०	
नगरपरिषदा		
क-वर्ग (२०,००० पेक्षा कमी लोकसंख्या)	७०	} स्वच्छतेसाठीच्या पाण्याची गरज धरून
ब-वर्ग(२०,०००-६०,००० लोकसंख्या)	१००	
अ-वर्ग(६०,०००-१,००,०००) लोकसंख्या	१२५	
महापालिका (लोकसंख्या १ लाखापेक्षा जास्त)	१३५-१५०	

८.२ नदीखोरे अभिकरण हे संबंधित स्थानिक प्रशासनाबरोबर विचारविनिमय करून विविध घरगुती वापरकर्त्यांच्या मागण्यांबाबत वाटपाचे परस्परातील प्राथम्य निश्चित करेल.

८.३ घरगुती वापराच्या वाटपासाठी वापरकर्त्यांनी सादर करावयाची माहिती-

८.३.१ हे पुढील प्रकारच्या वापरकर्त्यांसाठी लागू राहिल :-

- प्रशासकीय मान्यता प्राप्त अहवालातील तरतुदीअंतर्गत वाटपासाठी इच्छुक असलेले नवीन वापरकर्ते
- प्र.मा. प्राप्त अहवालातील तरतुदीअंतर्गत जादा वाटपासाठी इच्छुक असलेले विद्यमान वापरकर्ते
- प्र.मा./सु.प्र.मा. तील तरतुदीहून जादा म्हणजे सिंचनात कपात करणे भाग पडेल व राज्य मंत्रीमंडळाची मंजूरी घेणे आवश्यक होईल अशा वाटपासाठी इच्छुक असलेले नवीन व किंवा विद्यमान वापरकर्ते.

८.३.२ अर्जासोबत खालील तपशील/माहिती द्यावी :-

ग्रामपंचायती

- लोकसंख्या आणि मापदंडासह मागणीचे समर्थन
- भूजलाधारित ग्रामीण पाणीपुरवठा योजना आणि इतर परंपरागत जलसंचयनाच्या योजनांद्वारे पुरविले जात असलेले परिमाण
- एखादी परंपरागत सध्या निष्कामी असलेली संचयन यंत्रणा जीर्णोद्धारयोग्य असल्यास त्यापासून होणारी संभाव्य उपलब्धी.

नागरी स्थानिक संस्था/नगरपरिषदा अथवा महानगरपालिका

- पाणीपुरवठा करत असलेली/करावयाची अशी लोकसंख्या आणि मापदंडानुसार आवश्यकता
- स्रोताचे ठिकाणची अस्तित्वातील / प्रस्तावित वापराच्या मोजमाप यंत्रणेची व्यवस्था
- एकूण वापरापैकी घरगुती/औद्योगिक आणि व्यापारी कारणासाठी सध्याचा/प्रस्तावित वापर आणि औद्योगिक वापर कसा मोजला जातो. उदा. औद्योगिक पुरवठ्यासाठी मीटरयुक्त स्वतंत्र नळ योजना

४) आताच्या वापरकर्त्यांसाठी पाणीचोरी व गळती, पाझर याद्वारे होणारा बेहिशोबी पाणीवापर (परिमाण) कमी होण्यासाठी केलेली/करावयाची कृती.

नवीन वापरकर्त्यांसाठी अशाप्रकारचा बेहिशोबी वापर कमी करण्यासाठी नियोजित कृती.

५) एकूण पुरवठ्यापैकी भूजलाचा सध्याचा वाटा आणि ही उपलब्धता वाढविण्यास वाव असल्यास त्याचा तपशील. प्रस्तावित वापरकर्त्यांसाठी, नियोजित भूजल वापराचा वाटा.

६) छतावरील पर्जन्यजलाचा संचय वापरण्याचे नियम अस्तित्वात आहेत काय आणि त्यांच्या अंमलबजावणीतील प्रगती, तसे नसल्यास त्याच्या अवलंबनासाठीचा कालावधी.

७) मलनिःसारणाचे सांडपाणी एकत्र गोळा करण्याची अस्तित्वातील/नियोजित व्यवस्था, त्याची प्रक्रिया आणि विल्हेवाट परिमाणासह.

८) सध्याच्या वापरकर्त्यांसाठी जललेखा परीक्षण करण्यात येते काय; नसल्यास सुरुवात करण्याचा कार्यक्रम.

८.४ नागरी स्थानिक संस्था (नगरपालिका/जिल्हा परिषदा) आणि महानगरपालिका यांच्या बरोबर करण्यात येणाऱ्या नवीन करारनाम्यात ३ वर्षांच्या कालावधीमध्ये वापरकर्त्यांने स्वतःच्या वापरासाठी किंवा अन्य प्रवर्गातील वापरकर्त्यांच्या वापरासाठी टप्प्याटप्प्याने विद्यमान वापराच्या कमीत कमी २०% अतिरिक्त पुनर्वापर करण्याची अट अंतर्भूत केली जावी.

१) प्रथम स्तरावरील प्रक्रिया केलेले सांडपाणी बागकाम/शेतीसाठी उपलब्ध करणे.

२) द्वितीय स्तरावरील प्रक्रिया केलेले सांडपाणी, तृतीय स्तरावरील प्रक्रिया करून उद्योगांना उत्पादन प्रक्रियेत वापरास उपलब्ध करणे.

३) ठराविक शहरी भागास स्वच्छतेसाठी , तृतीय स्तरावरील प्रक्रिया केलेले सांडपाणी दुहेरी करावयाच्या पुरवठ्यासाठी (पेयजलासाठी वेगळे) उपलब्ध करणे.

८.५ करारनाम्यामध्ये सक्षम अधिकाऱ्यांने पाणी वापर गटाला वाटप प्राधिकृत करताना काही अटी घातल्या असल्यास त्यांच्या पूर्ततेच्या कालावधीचा उल्लेख करणे आवश्यक आहे.

८.६ वरील उद्दिष्ट्ये साध्य करण्यात अपयश आल्यास दंडनीय ठोक जलदर, पाणी कोटयात कपात इ. सारख्या प्राधिकरणाने विहित केल्यानुसार, दंडनीय कारवाईस तोंड द्यावे लागेल.

८.७ सर्व नवीन करारांची मुदत वैधता जास्तीत जास्त ५ वर्षे राहिल.

८.८ आरक्षण, अतिरिक्त वापर, विलंबाने देयक भरल्यास दंडनीय आकारणी इ. चे ठोक जलदर प्राधिकरणाने संबंधित नियंत्रण कालावधीसाठी निर्धारित केलेल्या ठोक जलदरासाठीच्या निकषांप्रमाणे असतील.

९ औद्योगिक वापरासाठीचे निकष

९.१ विविध उत्पादनाकरिता औद्योगिक पाण्याची गरज दर्शविणारे प्रमाणके मार्गदर्शनार्थ खाली दिले आहेत :

उत्पादन

दुग्धव्यवसाय

साखर

मद्य पेये

कापूस

रेयॉन धागे

कागद

चर्मोद्योग

स्टील

युरिया (खत)

औष्णिक केंद्र

तांबे/जस्त कारखाना

पेट्रोलियम उत्पादने

रासायनिक उद्योग/रसायने

सिमेंट

खते

अन्नप्रक्रिया उद्योग

पाण्याची गरज

६-१० लि/लि. दूध

१५-४० लि/कि. साखर

२० लि/लि. अल्कोहोल

१ लि/मीटर कापड

१६०० लि/कि. धागे

२७०-४५० लि/कि कागद

४०-४५ लि/कि.

२०-५० लि/कि.स्टील

६-८ लि/कि. युरिया

५ दलघमी/वर्ष/१०० मे.वॅ.

५५-११० घमी/टन

१७ घमी/टन

५.५ घमी/टन

५५ घमी/टन

१६.५ घमी/टन

२.५-११ घमी/टन

९.२ औद्योगिक वापराच्या वाटपासाठी वापरकर्त्यांनी सादर करावयाची माहिती

९.२.१ हे पुढील प्रकारच्या वापरकर्त्यांसाठी लागू राहिल :-

- (i) प्र.मा. मान्यता प्राप्त अहवालातील तरतुदीअंतर्गत वाटपासाठी इच्छुक असलेले नवीन वापरकर्ते
- (ii) प्र.मा. प्राप्त अहवालातील तरतुदीअंतर्गत जादा वाटपासाठी इच्छुक असलेले विद्यमान वापरकर्ते
- (iii) प्र.मा. / सु.प्र.मा. तील तरतुदीपेक्षा जास्त म्हणजे सिंचनात कपात करणे भाग पडेल व राज्य मंत्रीमंडळाची मंजूरी घेणे आवश्यक होईल अशा वाटपासाठी इच्छुक असलेले नवीन किंवा विद्यमान वापरकर्ते.

९.२.२ अर्जासोबत खालील तपशील/माहिती द्यावी:-

- १) उत्पादनाचे स्वरूप
- २) प्रति एकक उत्पादनासाठी पाणीवापराचे प्रमाणक आणि प्रमाणकानुसार व प्रस्तावित एकूण पाणीवापर तफावतीची कारणे.
- ३) वसाहतीसाठी लोकसंख्या व प्रमाणकासह प्रस्तावित घरगुती वापराप्रीत्यर्थ आवश्यक पाणी
- ४) मुखाजवळ पाणी मोजण्याची व्यवस्था.

- ५) निर्माण होणाऱ्या उत्सर्जक प्रवाहाचे (सांडपाण्याचे) प्रकार व परिमाण, त्याच्या जैप्रामा/राप्रामा (BOD/COD) पातळीसह आणि पाणी सोडून देण्यापूर्वी आवश्यक मानकानुसारच्या पातळीवर आणण्याकरिता करण्यात येत असलेल्या/ प्रस्तावित प्रक्रिया.
- ६) उत्सर्जक प्रवाह सोडण्याचे ठिकाण.
- ७) प्रक्रियोत्तर वापर करीत आहे काय/प्रस्तावित आहे काय ?
- ८) भूजल वापर केला जात आहे काय/प्रस्तावित असल्यास परिमाण.

९.३ वरील प्रमाणके आणि अन्य घटकांचा विचार करुन उद्योगाने अंदाजित केलेली पाण्याची आवश्यकता, महाराष्ट्र औद्योगिक विकास मंडळाचे सह संचालक व जलसंपदा विभागाचे मुख्य अभियंता यांची एक समिती तपासेल. राज्याच्या अर्थव्यवस्थतील उत्पादनाचे महत्व आणि प्रदूषणकारक बाबी यासारखे घटक लक्षात घेवून ही समिती स्पर्धक उद्योगांमध्ये परस्परांतर्गत प्राधान्यक्रम सुध्दा ठरवील.

९.४ सक्षम अधिका-याने पाणीवापर गटाला वाटप प्राधिकृत करताना घातलेल्या काही अटी व त्यांच्या पूर्ततेच्या कालावधीचा उल्लेख करारनाम्यांत करणे आवश्यक आहे.

१०.० निकषाची अनुज्ञेयता:

हे निकष, राज्यातील सर्व जलसंपत्ती प्रकल्पांच्या बिगरसिंचन पाणीवापरासाठी (घरगुती व औद्योगिक वापर) लागू आहेत आणि ते क्षेत्रीय वाटप निश्चित झाल्यावर नदी-खोरे अभिकरणांनी हक्कदारीच्या वितरणासाठी लागू करायचे आहेत. जेव्हा बिगरसिंचन वापरामुळे अस्तिवातील सिंचन वापरात कपात करायची वेळ येते अशा वेळी राज्य शासनाकडून क्षेत्रीय (पाणी) वाटप करताना पालन करावयाची व्यापक तत्वेसुध्दा या निकषांमध्ये समाविष्ट केली आहेत.

११.० निकषाची वैधता :

हे निकष पुढील किमान ३ वर्षांकरिता ग्राह्य राहतील आणि त्यानंतर प्राधिकरण, आवश्यकतेनुसार निकषाच्या सुधारणेसाठी सल्लामसलत प्रक्रिया चालू करील.

=====